

Людмила Віталіївна Корінна,

директор Житомирського обласного педагогічного ліцею
Житомирської обласної ради,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки і педагогічної
майстерності Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
заслужений працівник освіти України,
вчитель-методист математики,
м. Житомир, Україна

УДК 37.0:376-056.45

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО - МЕТОДИЧНОГО ТА ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглянуто питання організаційно-методичного та психолого-педагогічного супроводження навчання та виховання одареної школярської молоді; вплив інноваційної освітньої середовища на формування умов саморозкриття та самореалізації учнів та педагогів; підготовку старшокласників до повноцінної життєдіяльності в умовах індустріального суспільства, формування у них успішних життєвих стратегій.

Ключові слова: навчальне моделювання, розвивальна середовища, взаємодія, одареність, творче співробітництво, інноваційні проекти, психолого-педагогічне супроводження, творче розвиток, самореалізація особистості.

This article deals the issue of organizational – methodical and psycho pedagogical accompaniment of education and upbringing of the gifted students youth; influence of the innovative educational environment process participants on the formation of the condition for self-demonstrating and self-realization of students and teaching staff; preparation of the senior year students for full – fledged life in the conditions of market society, successful life strategies formation.

Key words: educational modeling, developing environment, mutual cooperation, gifts, creative cooperation, innovative projects, psycho-pedagogical accompaniment, creative development, self-realization of personality.

Мета особистісно орієнтованої гуманної освіти – не сформувати її, навіть, не виховати, а знайти, підтримати, розвинути людину в людині, закласти в ній механізм самореалізації.

Василь Кремень

Василь Сухомлинський зазначав, що обдаровані і талановиті всі, без винятку, діти, – індивідуальність, яка потребує особливого підходу. Навчальний заклад – це творче середовище, що сприяє реалізації обдарувань, формує нову людину, як творчу особистість, розкриття талантів якої має збагатити суспільство.

Кожна людина має здібності до певного виду діяльності, зумовлені природними задатками, подальший розвиток яких стає можливим за умови відповідних, виховних впливів оточуючого середовища.

Основна ідея функціонування Житомирського обласного педагогічного ліцею Житомирської обласної ради полягає у творенні цілісного освітнього процесу, на засадах інноваційних технологій, сприянні розвитку в ліцеїстів здібностей до самоосвіти та саморозвитку, формуванні розвиненої, життєспроможної особистості, здатної до самореалізації в умовах

глобалізації світу, розвитку сучасних, інформаційних технологій та запровадження їх у різні сфери життя.

Метою статті є дослідження організаційно-методичних та психолого-педагогічних передумов ефективної взаємодії учасників навчально-виховного процесу у ЗНЗ нового типу (ліцеї, гімназії, колеґіумі тощо), аналіз факторів, що сприяють ефективності самореалізації особистості в економічному середовищі, для якого характерним є посилення мінливості та передбачуваності.

Подолання проблем, пов'язаних з цим явищем, можливе, через залучення осіб з високим рівнем розвитку творчого потенціалу, здатних знаходити нестандартні рішення у будь-яких ситуаціях. Важливість розв'язання цього завдання обумовлює посилення уваги багатьох учених, державних діячів, громадськості до дослідження обдарованості людини, як одного з ресурсів її творчих здібностей.

Творення у навчальному середовищі педагогічних, психологічних, організаційних можливостей, умов для розвитку обдарованості дітей, плекання системи діяльності, спрямованої на пізнання таланту кожного і розвинути його – один з важливих напрямків діяльності педагогів ліцею.

Створення системи діяльності з обдарованими дітьми, полягає в конкретних умовах ліцею, як загальноосвітнього навчального закладу, за допомогою конкретних матеріалів: програм, ознак пізнавальної діяльності учнів, прийомів, методик, технологій навчання, коли виявляються та розвиваються елементи інтелектуальної, академічної і творчої обдарованості у навчальному процесі, в повсякденній педагогічній діяльності.

Теоретичні засади педагогічного супроводу обдарованої дитини формуються на основі аналізу стану розробленості проблеми обдарованості та її розвитку. Зокрема, у монографії доктора педагогічних наук, завідувачою кафедрою педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка Олени Євгенівни Антонової, яка є частим гостем у нашому навчальному закладі, сформульовано поняття обдарованості, як індивідуальної, потенціальної своєрідності спадкових (задатки), соціальних (сприятливе соціальне середовище) та особистісних (позитивна «Я-концепція», наявність відповідних, вольових якостей, спрямованості, наполегливості тощо) передумов для розвитку здібностей особистості до рівня вищого за середній, завдяки яким можна досягнути значних успіхів у певній галузі діяльності.

Сучасна освіта виявляє інтерес до проблематики обдарованості. З одного боку, це пояснюється логікою розвитку педагогіки і психології, що накопичили достатній потенціал для вивчення цього явища, а з іншого – виникненням, у зв'язку з процесами демократизації суспільства, соціального замовлення на виявлення та підтримку обдарованих дітей. Сьогодні проблема обдарованості є однією з актуальних проблем освіти.

Ідентифікувати обдарованість складно. Тому, що важко відповісти на питання, кого вважати обдарованим. Особливо, якщо пошук відбувається серед дітей та молоді, де їхні потенційні можливості остаточно не виявлені. Більшість вчителів-практиків схиляються до думки, що до групи обдарованих учнів можуть бути віднесені ті, які:

- мають вищі інтелектуальні здібності, творчі можливості і прояви, порівняно з іншими учнями;
- мають домінуючу, активну пізнавальну потребу;
- відчують радість від розумової діяльності.

Можна зауважити, що для обдарованих дітей характерна швидкість розвитку інтелектуальної та творчої сфер.

Науковці виділяють шість типів обдарованості: 1) інтелектуальний; 2) академічний; 3) художній; 4) креативний; 5) лідерський; 6) психомоторний. Якщо трактувати академічну обдарованість, як здатність адаптуватись до повсякденних умов існування, що забезпечує добру результативність традиційного

навчання, то зрозуміло, що нас зацікавили інтелектуальний і креативний типи обдарованості. Адже інтелектуалів учителі називають розумними, кмітливими, світлими головами. Вони мають глибокі знання, самостійно їх здобувають, читають літературу, можуть критично поставитися до певних джерел. Учні цього типу обдарованості точно й глибоко аналізують навчальний матеріал, схильні до філософського осмислення.

Високий інтелект, розвинений розум дозволяють їм з легкістю засвоювати навчальні предмети, однак, різне ставлення ліцеїстів до дисциплін і, відповідно, вчителів, які їм викладають, призводить до того, що з одних предметів вони вчать ся блискуче, а з інших – ні. Успішність інтелектуально обдарованих учнів не завжди збігається з рівнем їхніх здібностей: серед інтелектуалів є відмінники, учні з середнім і початковим рівнями навчальних досягнень. Тут визначає не тільки інтелект, а й ставлення до навчання.

Головна особливість креативного типу обдарованості виявляється в нестандартності мислення, особливому, часто не схожому на інші, погляді на світ. Цей тип обдарованості складно виявити у навчальній практиці, тому, що стандартні програми не дають можливості таким дітям проявити себе. Вчителі часто їх не розуміють, а, іноді, недолюблюють. Їхня підвищена незалежність у судженнях, зневага до умовностей та авторитетів створюють у роботі вчителів великі проблеми. У них легко можна помітити вади, труднощі, а розгледіти в їхній навчальній діяльності особливі творчі здібності складно і неможливо, без спеціальної роботи. Часто учні з цим типом обдарованості не добре вчать ся, через занижену мотивацію до навчання і вигадливий пізнавальний світ, в якому не завжди є місце для шкільних уроків.

Однією з більш цілісних концепцій обдарованості у світовій психології є теорія трьох кілець Рензуллі. Концепція описує обдарованість, як взаємодію трьох груп людських якостей:

1. Інтелектуальний компонент (рівень розвитку процесів уваги, пам'яті, мислення).

2. Креативний компонент (рівень розвитку творчої уяви, її оригінальності й продуктивності).

3. Мотиваційний компонент (пізнавальна та дослідницька активність). Перетин трьох компонентів, при достатньо високому рівні їхнього розвитку, дає якісну своєрідність яскраво виражених здібностей, якою і вирізняється обдарована дитина.

Отже, можна зробити декілька висновків, що:

- існує взаємозв'язок між творчими здібностями й інтелектом;

- рівень прояву творчих здібностей прямо пропорційний рівню інтелекту, тобто, чим вищий інтелект, тим більша ймовірність того, що в особистості високі показники креативності;

- творчий та інтелектуальний розвиток, імовірно, залежить від багатьох чинників (соціальні умови розвитку, мотиваційні компоненти тощо).

Усвідомлюючи, що головною метою навчання є залучення обдарованої дитини до неперервного

процесу самовдосконалення, самовиховання, саморозвитку, самонавчання, адміністрація ліцею домагається використання педагогами діяльнично-компетентнісного підходу до проведення уроків, головним завданням якого є систематичне збільшення операційного поля учнів, формування різних типів мислення, засвоєння навчального матеріалу на рівні теоретичного узагальнення й систематизації.

Обдаровані учні постійно залучені до освітнього процесу, через системне використання різноманітних видів урочної та позаурочної діяльності. Велика роль, при цьому, надається психолого-педагогічним її аспектам.

Поняття «творчість», «творча обдарованість», «талант», «здібності» систематично перебувають в колі уваги педагогів, їх механізми та прояви обговорюються на засіданнях педагогічних рад, психолого-педагогічних семінарів, науково-методичних нарадах, семінарах, конференціях тощо.

Практика показала, що для створення креативного, розвивального, творчо-освітнього середовища недостатньо обізнаності педагогів у наукових теоріях, виникла потреба у створенні організаційних, цілеспрямованих умов для системного розв'язання цієї проблеми – довготривалого проекту.

Проект «Спектр», який було розроблено, спрямований на реалізацію програми роботи з обдарованою молоддю на 2008-2014 роки. Проблема, розв'язання якої закладено проектом, – це створення не тільки організаційних, але й процесуальних можливостей у ліцеї для виявлення, формування та розвитку інтелектуально і креативно обдарованих учнів.

Об'єктом дослідження у проекті є процес виявлення та розвитку інтелектуально і креативно обдарованих дітей в урочний та позаурочний час.

Досліджується науково-методичне забезпечення процесу виявлення та розвитку інтелектуальної і креативної обдарованості (спеціальні творчі програми, методи навчання, особливості мисленнєвої діяльності учнів, питання креативного спрямування, дидактичні матеріали, система моніторингового супроводу).

Метою проекту є:

- розробка та впровадження у практику роботи спеціальних творчих програм, навчальних матеріалів і методів навчання, що містять психологічні, інтелектуальні передумови для забезпечення творчого розвитку обдарованих і талановитих дітей;
- психологічне та педагогічне забезпечення самовизначення творчої особистості в майбутній професії;
- створення системи моніторингової підтримки, у процесі розвитку інтелектуальної та креативної обдарованості учнів.

Завдання проекту:

- розробка організаційної моделі розвитку обдарованості, навчальних програм розвитку інтелектуальної та креативної обдарованості учнів, різних видів професійної обдарованості для кожного ступеня освіти;
- розробка, відбір та класифікація питань креативного спрямування, відповідно до вікових етапів

розвитку особистості, які можуть виступати початком для діалогічних форм інтелектуального та творчого розвитку ліцеїстів;

- відбір комплексу моніторингових матеріалів, діагностик для виявлення обдарованості за ознаками особливого мислення особистості, за ознаками нестандартних питань, що виступають початком для творчої і дослідної діяльності.

Проектом передбачено створення організаційно-педагогічних та психологічних умов для процесуального виявлення, формування та розвитку інтелектуальної і креативної сфер учнівської діяльності.

На першому, **організаційно-підготовчому етапі**, створена науково-методична рада керівництва процесом реалізації проекту. Аналізувалась теоретична база з проблеми, відбиралися методичні рекомендації для психолога, соціального педагога, учителів, що покладено в основу реалізації, з метою перевірки їх ефективності. Зібраний та систематизований, практичний, вітчизняний та зарубіжний досвід з проблеми:

- розроблено організаційну модель роботи з обдарованими дітьми в урочний та позаурочний час, схеми, таблиці моніторингового супроводу, процесу дослідження педагогічного та психологічного середовища, в якому створюються можливості, для відстеження процесу виявлення та розвитку учнівської інтелектуальної та креативної обдарованості, план проведення самих досліджень;

- проведено семінари з педагогами ліцею і тренувально-практичні заходи з вчителями, які будуть реалізовувати науково-методичні розробки з проблеми, вести спостереження за процесом виявлення та розвитку учнівської інтелектуальної та творчої обдарованості.

Практико-дослідний етап (2010-2013 рр.) містить:

- процес втілення у практику роботи інновацій, спрямованих на виявлення обдарованості та їх розвиток;
- проведення педагогічних спостережень, їх фіксація у спеціальних картках;
- здійснення психологічного супроводу та корекції педагогічної і учнівської діяльності;
- проведення моніторингових вимірювань.

На **узагальнюючому етапі** (2013-2014 рр.) буде здійснена систематизація накопиченого матеріалу за наслідками проведеного дослідження та узагальнення отриманих даних, розробка методичних рекомендацій та підготовка навчально-методичних, дидактичних матеріалів для вчителів, які працюють не тільки в ліцеях, гімназіях, але і в ЗНЗ, а також видання матеріалів за результатами проведеного дослідження.

У ліцеї, як навчальному закладі нового типу, створено психолого-педагогічні умови та забезпечено оптимальну організацію навчально-виховного процесу для формування успішної особистості, шляхом впровадження інноваційних, освітніх технологій та відповідного програмно-методичного забезпечення на кожному етапі допрофільної та профільної підготовки (авторські програми, факультативи, спецкурси,

додаткові та індивідуальні заняття, гуртки, творчі об'єднання, клуби), тобто, йдеться про підпорядкування навчального плану індивідуальним запитам обдарованої дитини.

При цьому, необхідно зазначити, що ліцей один з перших в області з навчальних закладів нового типу і єдиний, має більш, як 20-річний досвід профільного навчання.

Структура профільного навчання в ліцеї завжди мала три напрямки профільної освіти: 1) філологічний; 2) суспільно-гуманітарний; 3) природничо-математичний.

У ліцеї цілком природно постала проблема добору й підготовки вчителів для роботи з обдарованими дітьми. Компетентний, вдумливий учитель потрібний будь-якому учню, проте, наділена Божим даром дитина вимагає особливої уваги, розуміння з боку наставників, які повинні володіти комплексом фахових знань, умінь та навичок.

Обдаровані діти потребують уважного, толерантного ставлення до них дорослих і вчителів, які повинні мати високий рівень інтелектуального розвитку, широке коло власних інтересів, а також знати особливості психології учнів, розуміти їхні потреби. Учитель мусить бути готовим до постійного самовдосконалення, вміти визнати власну помилку, не боятися «підступних» питань учнів, володіти передовими методиками навчання свого предмета, бути гнучким у спілкуванні, життєрадісним, наполегливим, цілеспрямованим.

Робота з обдарованими дітьми в ліцеї показала, що педагог повинен уміти адаптувати навчальні програми, пристосовувати їх до умов навчального закладу, інтересів учнів. Так, упродовж останніх років, учителі ліцею розробили цікаві програми спецкурсів з різних предметів: з української мови і літератури, математики, біології, хімії, історії і права, англійської та німецької мов.

Не менш важливим є вивчення індивідуального стилю навчальної діяльності учнів і забезпечення умов його реалізації. Учитель покликаний створювати атмосферу, яка надихає учня, розвиває здібності, впевненість у собі, бажання працювати самостійно. Важливо, щоб наставник мав терпіння простежити за розвитком обдарованих дітей, не квапився «ставити хрест», мовляв, з цього нічого не буде, а, навпаки, намагався розгледіти потенційні можливості учнів, які, на початковому етапі навчання, мають низький рівень навчальних результатів, прагнув розібратися в причинах такої ситуації.

Учитель вчиться завжди, якщо він хоче бути справжнім учителем, а за нинішнього розвитку інформаційних технологій, науково-технічного прогресу вчитель перестає бути головним носієм знань, а стає вчителем-спрямовувачем, порадиником і співшукачем. Науково-методична рада ліцею вважає своїм першорядним завданням сприяти бажанню вчителя вчитися, спонукати його до пошуку нових шляхів удосконалення духовної та педагогічної майстерності.

Тому, діяльність з педагогами планується так, щоб:

- формувати особистісне ставлення до обдарованого учня, як до суб'єкта інтерактивної взаємодії, в ході якої здійснюється навчання й розвиток, в ідеалі – й педагога;

- організовувати навчання обдарованих ліцеїстів відповідно до результатів діагностичних обстежень;
- працювати за спеціальними навчальними планами і програмами, складати та реалізувати індивідуальні програми розвитку обдарованих;
- виховувати у дітей віру у власні творчі задатки, підтримувати, створювати сприятливе навчальне середовище для реалізації обдарованості;
- організовувати експериментально-дослідницьку роботу, прогнозувати її результати та практичне застосування;
- консультувати учнів, батьків та інших педагогів з проблем обдарованості, організовувати їхню співпрацю;
- розвивати власні творчі здібності та підвищувати компетентність і професійну майстерність;
- самостійно визначати проблеми, ставити завдання, вибирати форми та методи роботи, прогнозувати результат розвитку творчих здібностей.

Отже, діяльність педагога в інноваційному навчальному закладі – це інтенсивна творча діяльність, що потребує постійного вдосконалення професійної майстерності.

У ліцеї розроблена і діє модель особистісно орієнтованого підходу до педагогічного зростання майстерності вчителів та вихователів (див. схему 1).

Зокрема, важливе значення для реалізації проекту «Спектр» має навчально-семінарська діяльність з педагогами ліцею, що орієнтується на актуалізацію їх уваги на особливостях учнівської пізнавальної сфери, в якій проявляється творча індивідуальність, характерна для обдарованих дітей.

Система семінарських занять для педагогів охоплює основні орієнтири, «контури» виявлення обдарованості за особливостями пізнавальної сфери учня, а саме:

- прихильність до завдань дивергентного типу, особливістю яких є наявність декількох правильних відповідей;
- оригінальність мислення, що проявляється в мисленні й поведінці;
- гнучкість мислення у швидкому знаходженні рішень, встановленні асоціативних зв'язків;
- легке генерування ідей, як реакція на проблемну ситуацію;
- легкість в асоціації, тобто, здібність знаходити аналоги там, де традиційно вони не знаходяться;
- здібність до прогнозування в різних аспектах діяльності;
- висока концентрація уваги під час виконання складних, довготривалих завдань;
- чудова пам'ять, як важливий фактор обдарованості;
- здібність до оцінювання, що розглядається науковцями, як похідна критичного мислення і оцінювання власного продукту навчальної діяльності;

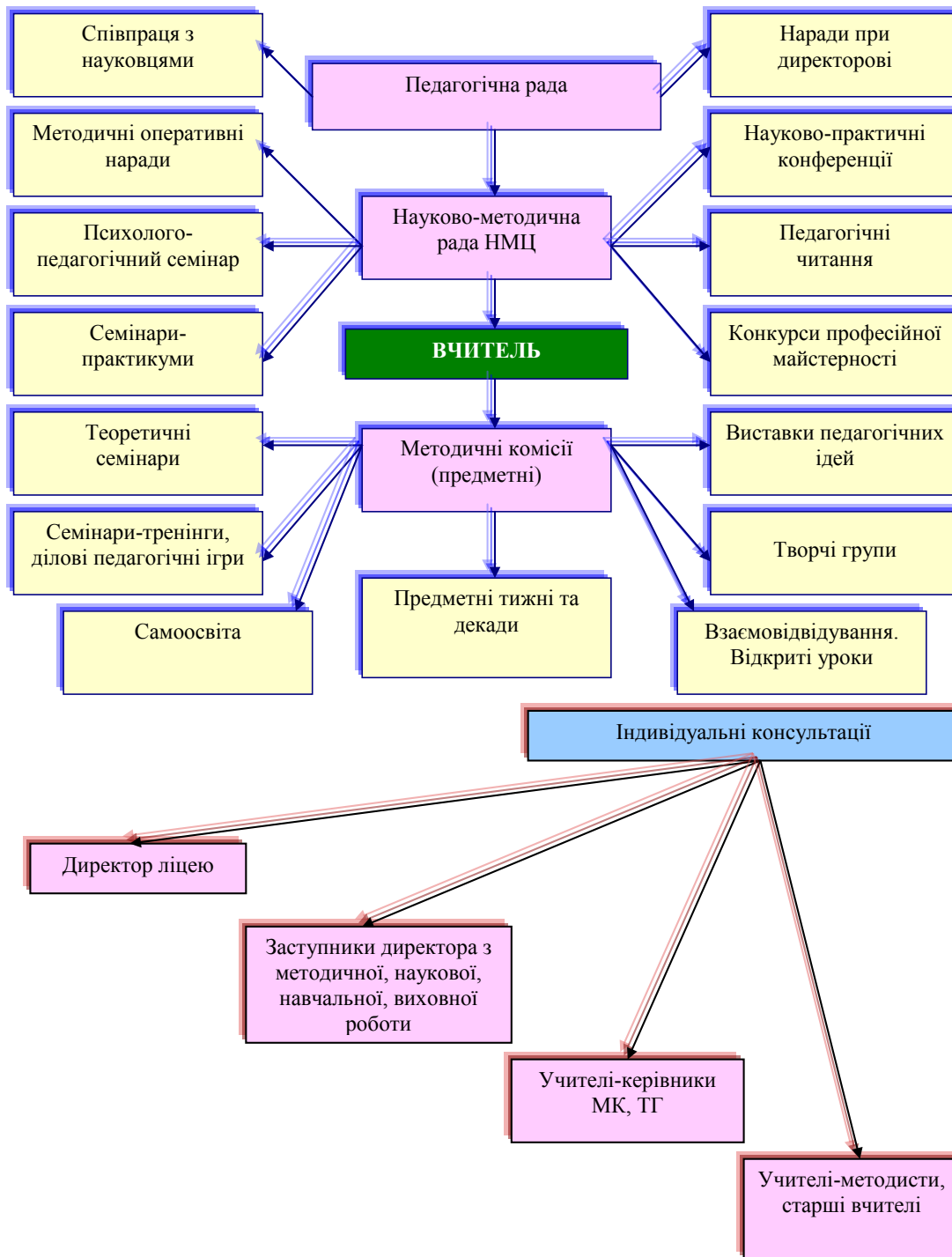

Схема 1. Структура діяльності педагогічного колективу ліцею

- сталість інтересів, як ознака обдарованості в певному напрямку;
- самоактуалізація, як бажання постійно втілювати, реалізовувати свої здібності;
- соціальна автономність, як одна з основних особливостей обдарованості;
- пізнавальний егоцентризм, пов'язаний з особливістю мислення; лідерство і змагальність;
- особливості емоційного розвитку, що характеризується підвищеною уразливістю.

Така цілеспрямована, навчально-семінарська діяльність з педагогами дозволяє зорієнтувати вчительську увагу на особливостях учнівської обдарованості, як явища.

На діагностичній основі за результатами моніторингу педагогічної та психологічної підготовки вчителів і вихователів у ліцеї створені умови для самоосвітньої діяльності вчителя (див. схему 2).

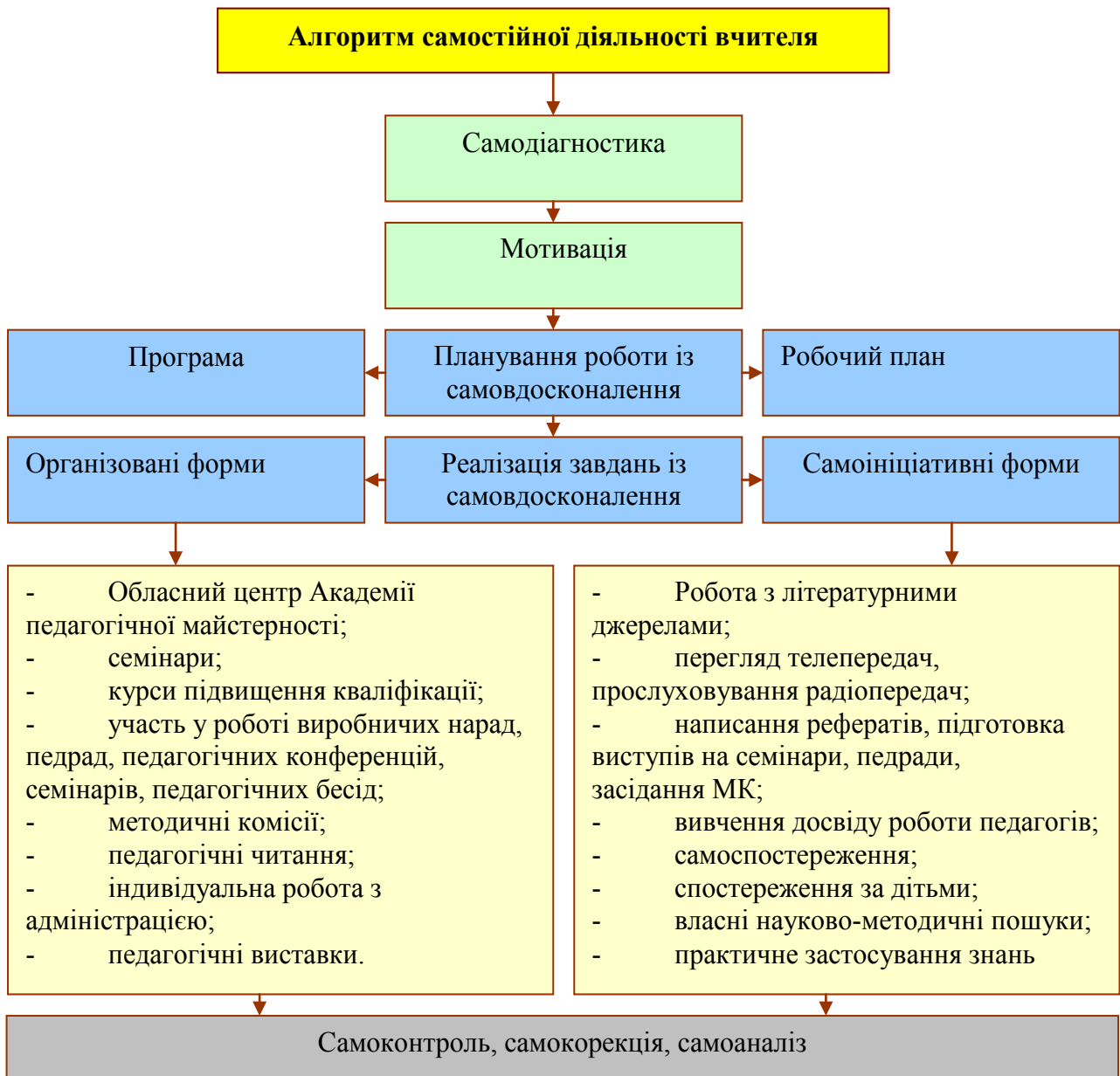

Схема 2. Алгоритм діяльності педагога у ліцеї

З урахуванням того, що система роботи з обдарованими учнями має бути органічною сукупністю змісту, методів, форм, прийомів та засобів, що ставлять учня в умови суб'єкта творчої діяльності й забезпечують формування його креативної особистості, в ліцеї системно проводиться соціально-психологічна діагностика та моніторинг учасників навчально-виховного процесу. Використовуються різноманітні методи визначення самооцінки учнів, міжособистісних стосунків, визначається рівень тривожності та багато інших.

Щорічно організується психологічний консилиум на I-х курсах, на якому, за даними тестування, пропонуються рекомендації вихователям, кураторам, вчителям-предметникам для подальшої роботи з ліцеїстами.

Дані психолого-педагогічних досліджень першокласників ліцею у 2011-2012 навчальному році (див. схеми 3-4-5).

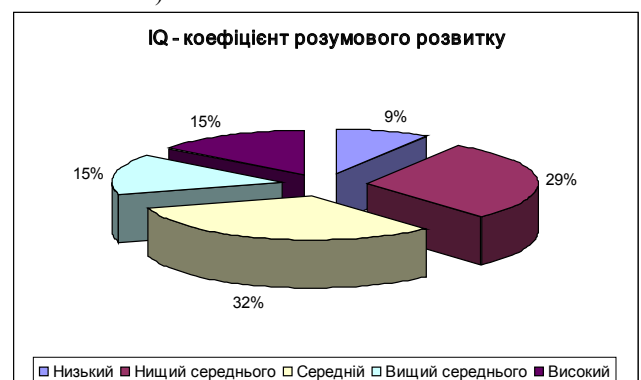
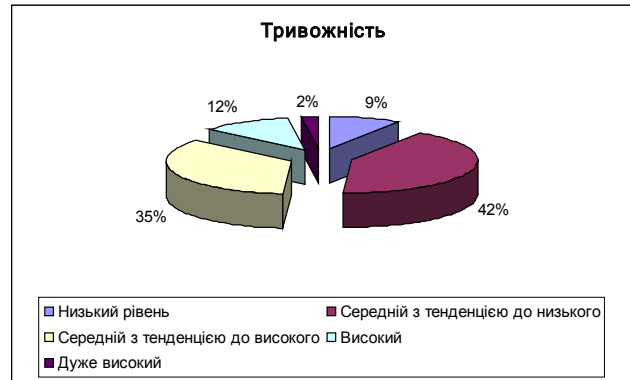
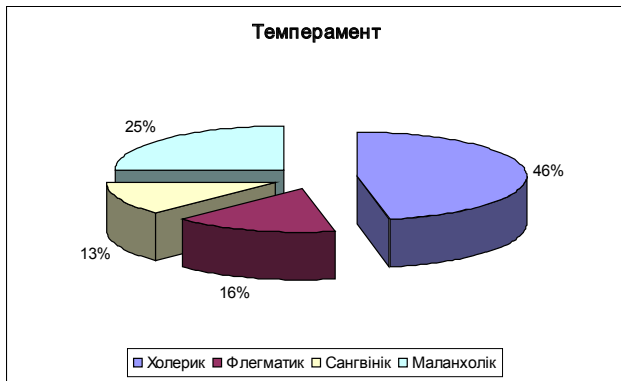

Схема 3. Виявлення темпераменту ліцеїстів

Схеми 4, 5. Виявлення темпераменту ліцеїстів

Аналіз результатів демонструє, що у першокурсників переважає середній та вище середнього коефіцієнт розумового розвитку, холеричний тип темпераменту та діти схильні проявляти тривожність.

Порівнюючи результати IQ, можна чітко прослідкувати зростання коефіцієнта розумових здібностей ліцеїстів від курсу до курсу (див. табл.1).

Таблиця 1.

Результати моніторингу з виявлення у ліцеїстів IQ

Навчальний рік	IQ		
	Високий	Середній	Низький
2008/09	10%	70%	20%
2009/10	25%	59%	16%
2010/11	34%	57%	9%

У ліцеї активно функціонує соціально-психологічний модуль, його спеціалісти – практичний психолог, соціальний педагог, вихователі та куратори ліцею,

ведуть значну індивідуальну роботу з ліцеїстами. Надають консультації з будь-яких питань та проблем, як учням так і батькам та педагогам (див. схему 6).

Щоб покращити знання, вміння педколективу в роботі з обдарованими дітьми, проходять психолого-педагогічні семінари, на які запрошуються відомі в Україні педагоги-науковці. Вони організують не лише лекційні, але і практичні заняття та тренінги.

Сенс педагога ліцею вбачають в тому, щоб допомогти учневі повніше розкрити задатки, обдарування, таланти, закладені у ньому, і далі їх розвивати та збагачувати.

Таким чином, провідною метою функціонування «Ліцею, як акмеологічної школи, – школи життєтворчості та життєвого успіху» є цілісний та стійкий розвиток людини, педагога та учня; орієнтація на життєвий успіх; зростання творчого потенціалу; соціальна адаптація особистості в складних умовах буття.

У ході її реалізації ліцей пройшов декілька етапів творчих, якісних перетворень. Серед них:

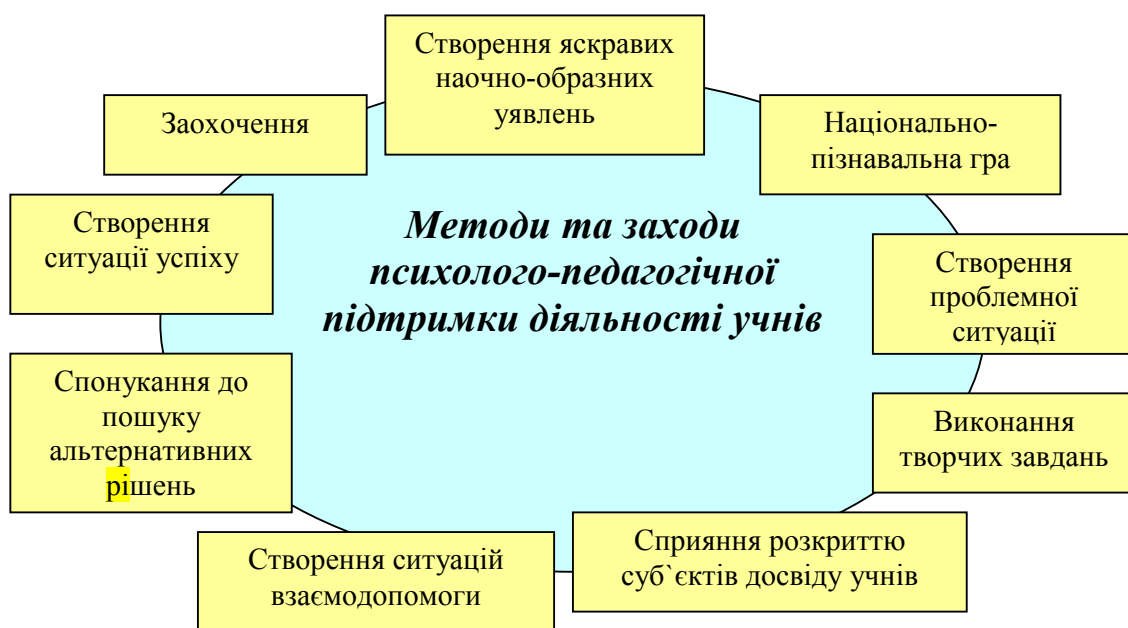

Схема 6. Структура психолого-педагогічної підтримки ліцеїстів

– формування в освітньому просторі ліцею гуманістичного акме-середовища, в якому щирість думок, почуттів, розуміння внутрішнього світу особистості, переконаність у позитивній природі кожного – це та основа, що створює особливу атмосферу ліцею, Педагоги та учні можуть бути вільними, конструктивними, успішними в умовах сучасного, мінливого світу, творити школу стійкого розвитку, де пріоритетами є духовні та моральні цінності, де педагоги та учні переконані у важливості ідей життєтворчості та життєвої компетентності;

– усвідомлення сутності акмеологічної концепції переважно більшістю педагогів ліцею, акмеологічний синтез якості вчителя та діяльності, оволодіння методологічними основами теорії психології, педагогіки життєтворчості, в тому числі, інноваційними технологіями, інтерактивними формами та методами навчання і виховання, власна, творча, пошуково-дослідницька та наукова діяльність.

У 2012-2013 навчальному році 51 ліцеїст стали призерами III етапу Всеукраїнських предметних олімпіад. За останні 3 роки ліцейна філія МАН «Інтелектуал» підготувала 67 ліцеїстів, з них – 19 посіли призові місця на II (обласному) та III (Всеукраїнському) етапах конкурсів-захистів науково-дослідницьких робіт.

Таланти існують від великих і яскравих до скромних і малопомітних. У конкретних умовах ліцею, як загальноосвітнього навчального закладу за допомогою конкретних матеріалів: індивідуального

навчального плану, діагностики пізнавальної активності учнів, інноваційних технологій, прийомів, методик навчання тощо, виявляються та розвиваються елементи інтелектуальної, академічної і творчої обдарованості, як у навчально-виховному процесі, так і в повсякденній педагогічній діяльності.

А якщо у стінах навчального закладу живе дух любові і творчості – її вихованців чекає велике майбутнє. Тому, створення розвивального, освітнього середовища, що сприяє становленню особистості учня і педагога, реалізації їх творчих сил у різних видах діяльності – головна стратегія педагогічного колективу ліцею.

Використані літературні джерела

1. Антонова О. Є. Теоретичні та методичні засади навчання педагогічно-обдарованих студентів. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 472 с.
2. Апостолова Г. В. Робота з обдарованими дітьми // Обдарована дитина, 2006. – № 1. – С. 12–17.
3. Ефромсон В. П. Предпосылки гениальности (Биосоциальные факторы повышения умственной активности) // Человек. – № 2–6, 1997.
4. Гребенюк О. С., Гребенюк Т. Б. Основы педагогики индивидуальности. Интеллектуальная сфера – как цель развития.
5. Загуменнов Ю. Особистісно зорієнтовані технології в освіті // Підруч. для директора, 2005. – № 9–10.

